

Ярослав АНТОНЮК

*доктор історичних наук
науковий співробітник*

Галузевого державного архіву Служби безпеки України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

e-mail: history.volyn@gmail.com

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ДОНЕСЕННЯХ РАДЯНСЬКИХ АГЕНТІВ

Проаналізовано донесення радянських агентів про події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. З'ясовано, що їхня більшість охоплює значно ширший хронологічний період, а досліджуваних подій стосується лише певна частина документів. Виявлено псевда 20 авторів агентурних донесень: «Герасимов», «Гущак», «Бразильський», «Чорний», «Синус», «Грот», «Ігор», «Людвіг», «Янек», «Петров», «Бистрий», «Тиса», «Кишфалуш», «Самарін», «Скалов», «Тишко», «Марко», «Карий», «Остап» і «Чумаченко». Зазначено, що їхня кількість була значно більшою. З-поміж цих авторів донесень ідентифіковано трьох: «Герасимова» (Івана Гермакіна), «Остапа» (Олексія Великдуса) і «Тису» (Миколу Бандусяка). Крім того, встановлено детальні біографічні дані «Чумаченка». На основі цієї інформації доведено, що названі особи були місцевими жителями та брали активну участь у громадсько-політичному житті регіону.

Констатовано, що агентурні повідомлення про події Карпатської України написані з 26 жовтня 1944 р. по 23 травня 1952 р., понад половину з них – у перший повоєнний рік. Зауважено, що тематично агентурні повідомлення – це переважно характеристики певних осіб або невеликих груп, які обмежуються конкретним тереном, хоча трапляються і розлогі, де автори не лише описують, а й аналізують досліджувані події.

З'ясовано, що основними темами донесень були: становлення політичних і державних інституцій, вплив на це міжнародної ситуації, «погроми» проукраїнського населення щодо євреїв, моквофілів і мадярофілів, вибори до сейму, робота в цей час на Закарпатті агентури західних розвідок, спротив «січовиків» вторгненню окупантів, діяльність диверсантів, бойові ексцеси, репресії угорської влади та шляхи порятунку, які обирали прибічники Карпатської України.

Ключові слова: Карпатська Україна, Чехословаччина, «січовики», УНО, угорці, радянські агенти, донесення, псевда.

Шлях до здобуття Україною незалежності був довгим і тернистим. Упродовж ХХ ст. на ньому траплялися найрізноманітніші противники. Однак, поза сумнівом, головний із них – радянські органи держбезпеки. Їхня агентура нанесла визвольній боротьбі найбільше шкоди. Одна з маловідомих сторінок цього процесу охоплювала короткий період існування Карпатської України. Погляд на ці події крізь призму донесень радянської агентури робить картину минулого багатограннішою, дає можливість провести верифікацію джерел і заповнити прогалини в дослідженнях.

Мета статті – проаналізувати донесення радянських агентів про події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні.

Аналізуючи попередні дослідження на цю тематику, варто виділити двотомну працю Станіслава Аржевітіна «Закарпатська Україна: викоринення Карпатської України» (Аржевітін, 2020), особливо розділи «4.2.1.», «4.2.2.» та «4.2.3.» другого тому (Аржевітін, 2020b, с. 289–511).

Основою для написання статті стали документи з фондів 2, 11, 13 та 65 Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Передусім літерна справа № 34 на «Українських націоналістів, запідозрених у зв'язках з Закордонними центрами Організації українських націоналістів (ОУН) і американо-англійськими розвідувальними органами» (ГДА СБУ-25; ГДА СБУ-15; ГДА СБУ-11; ГДА СБУ-20; ГДА СБУ-20; ГДА СБУ-28; ГДА СБУ-18) й агентурна справа «Ворожі тропи» на Закарпатський крайовий провід ОУН (ГДА СБУ-26; ГДА СБУ-30; ГДА СБУ-13; ГДА СБУ-17).

Аналізуючи названі агентурні донесення, було виявлено 20 оперативних псевд їхніх авторів: «Герасимов», «Гущак», «Бразильський», «Чорний», «Синусів», «Грот», «Ігор», «Людвіг», «Янек», «Петров», «Бистрий», «Тиса», «Кишфалуш», «Самарін», «Скалов», «Тишко», «Марко», «Карий», «Остап» і «Чумаченко». З-поміж них кількох агентів вдалося ідентифікувати: «Герасимова» (Івана Івановича Гермакіна, 1912 р. н., мешканця Перечинської округи, завербованого 23 липня 1945 р.); «Остапа» (Олексія Федоровича Великдуса, 1915 р. н., завербованого 2 червня 1946 р.) (ГДА СБУ-29, арк. 52–53); «Тису» (Миколу Михайловича Бандусяка, 1909 р. н., члена Українського національного об'єднання (УНО) в уряді Волошина, у 1958 р. – юристконсул Рахівської райспоживспілки) (ГДА СБУ-19, арк. 278); «Чумаченка», який називав себе секретарем міністра Юлія Ревая (ГДА СБУ-16, арк. 200). Щодо останнього збереглася довідка-характеристика від 10 листопада 1952 р. У ній зазначено, що «Чумаченко» народився 1901 р. у Севлюшській окрузі, закінчив учительську семінарію і до 1938 р. учителював. У 1924 р. керівник Хліборобської партії Михайло Брацайк залучив його до агітаційної роботи. Згодом став членом Соціал-демократичної партії, однак був відрахований за виступ проти керівника Антона Кекуса. У 1938 р. «Чумаченко» став одним із керівників УНО. Водночас він входив до складу редакції журналу «Учительський голос». У 1940 р. у Будапешті німці завербували «Чумаченка» в агенти під псевдо «Чорний». До приходу Червоної армії він працював службовцем на підприємстві, а в листопаді 1944 р. його схопили співробітники СМЕРШ 4-го Українського фронту. За даними «Чумаченка», у Празі було заарештовано шестеро керівників УНО, серед них і Августина Волошина. Після цього «Чумаченка» звільнили з-під варти й відправили працювати агентом у Закарпатську обл. (Аржевітін, 2020b, с. 487).

Відомо також, що про події періоду Карпатської України співробітникам радянських органів держбезпеки доповідали: «Крутий» (Євген Семенович Дзямко, 1913 р. н., комендант «Січі» у Воловській окрузі, у 1946 р. – директор Мукачівської спілки сліпих), «Марко» (Василь Васильович Лівак, 1918 р. н., «січовик» із с. Сірма Севлюшської округи, у 1949 р. – викладач Виноградівської торговельно-кооперативної школи), «Фролов» (Юрій Юрійович Долинич, 1904 р. н., «січовик» із м. Перечин, де 1949 р. працював викладачем середньої школи), «Станислав» (Василь Петрович Мазюта, 1917 р. н., «січовик» із с. Кальник Мукачівської округи, у 1949 р. – бухгалтер Закарпатської обласної промислової ради), «Луч» (Федір Михайлович Шимановський, 1905 р. н., працював у Міністерстві просвіти при уряді Волошина, а на

1953 р. – директор початкової школи с. Великі Ратовці Ужгородського р-ну), «Крук» (Іван Петрович Стен, 1912 р. н., служив поліцейським у с. Тарновка Тячівської округи при уряді Волошина, у 1953 р. – нотаріус у м. Тячів), «Борканюк» (Микола Андрійович Грицак, 1908 р. н., «січовик» із с. Росушка Рахівської округи, у 1953 р. – завуч Великобиківської середньої школи), «Родак» (Михайло Михайлович Каперлес, 1913 р. н., «січовик» із с. Великий Бичків Рахівської округи, у 1953 р. – голова сільради) (ГДА СБУ-14, арк. 14–15; ГДА СБУ-15, арк. 16–17; ГДА СБУ-21, арк. 22–24; ГДА СБУ-17, арк. 28–30; ГДА СБУ-13, арк. 31–34; ГДА СБУ-18, арк. 37–39; ГДА СБУ-16, арк. 40–41), «Молот» (активний «січовик», згодом перейшов до Комуністичної партії Західної України, де працював другим секретарем Іршавського окружного комітету), «Миронюк» (брат Августина Волошина, член УНО), «Справедливий» (керівник «січовиків» Воловської округи) (ГДА СБУ-20, арк. 168–175). Агент «Вацький» був провідником УНО у своєму селі, брав участь у засіданні «січовиків» у Хусті. У 1939–1942 рр. його неодноразово заарештовували угорці. Завербований у вересні 1945 р. співробітниками Народного комісаріату державної безпеки (Аржевітін, 2020b, с. 488). Агент «Яровий» 1915 р. н. із с. Підгоряни Мукачівського р-ну, учасник «Пласту» та «Січі». Впродовж 1939–1940 рр. мешкав у Відні, де товаришував із Юлієм Хімінцем. Завербований 21 листопада 1955 р. Агент «Бурлак» 1911 р. н. із с. Косова Поляна Рахівського р-ну. Був комендантом «Січі» в с. Ясіня, працював учителем. Завербований 30 жовтня 1945 р. Агент «Когут» 1920 р. н. із с. Старе Давидково Мукачівського р-ну. Учасник «Пласту», УНО й «Січі». Виїхав 1940 р. до Австрії. Завербований 7 жовтня 1947 р. (ГДА СБУ-24, арк. 100; ГДА СБУ-22, арк. 105; ГДА СБУ-23, арк. 126–127). Однак текстів їхніх донесень виявити не вдалося.

Агентурні повідомлення про події Карпатської України написані в період із 26 жовтня 1944 р. по 23 травня 1952 р., понад половину з яких – у перший повоєнний рік. Натомість не вдалося виявити повідомлень радянських агентів про події в Карпатській Україні, датованих 1938–1941 рр. Хоча існують документальні підтвердження, що керівництво СРСР ними цікавилася й навіть коментувало на XVIII З'їзді компартії (ГДА СБУ-27, арк. 30).

Досліджувані донесення відрізнялися за обсягом й інформативністю матеріалу. Більша частина – це окремі факти з життя Карпатської України. Переважно інформували радянські органи держбезпеки про минуле окремих осіб, зокрема симпатиків українського визвольного руху. Агент «Герасимов» інформував начальника відділу боротьби з бандитизмом Народного комісаріату внутрішніх справ Закарпатської України майора Герасимова про вчителя с. Нові Селищі Воловської округи Шафранка, який ще з 1938 р. був «активним січовиком» (ГДА СБУ-1, арк. 235). Щодо Миколи Гаврилка агент «Бразильський» доповідав: «В період Волошинського урядування Гаврилко мешкав в с. Буштино і брав активну участь в націоналістичному русі. При цьому офіційно він жодної посади не займав» (ГДА СБУ-26, арк. 265–266). Агент «Янек» 26 грудня 1945 р. інформував про жителя с. Мірча Великоберезнянської округи Михайла Штебеля: «За часів Волошина переслідував осіб, які відмовлялися вступати до “Січі” і не проявляли активності в побудові “Самостійної України”» (ГДА СБУ-11, арк. 251). Про Василя Деху агент «Карий» 31 травня 1952 р. доповідав: «Активіст і організатор загонів січовиків на Перечинщині» (Аржевітін, 2020a, с. 454). Щодо адвоката Станька в донесенні агента «Людвіга» від 21 грудня 1945 р. вказано: «За часів Волошина приїхав до Хуста, столиці “Вільної Карпатської України”, де брав

активну участь у видавництві української періодики» (ГДА СБУ-15, арк. 248–249). Агент «Скалов» 10 квітня 1946 р. інформував співробітників Міністерства державної безпеки (МДБ) про директора Мукачівської торговельної академії Августина Штефана, який був міністром уряду Волошина (Аржевітін, 2020b, с. 428). Щодо жителя с. Драгове Марамороського повіту Миколи Ришка агент «Гущак» 20 вересня 1946 р. доповідав: «В період Волошинської України Ришко був вчителем с. Драгове і комендантом місцевої “Січі”. З приходом маляр був заарештований за націоналістичну діяльність» (ГДА СБУ-20, арк. 80). Агент «Кишфалуш» 3 жовтня 1946 р. про Дребитка (ім'я не встановлено) свідчив: «У часи Волошина був директором школи у Чинадієво. За його вказівкою була знята рельєфна дошка Пушкіна, член УНО, “Січі”, емігрував до Моравії. У село приїжджав нелегально» (Аржевітін, 2020b, с. 438). Подібним було донесення «Дорошенка» від 14 лютого 1955 р. щодо діяльності Івана Рогача: «У період існування Волошинського “уряду” на Закарпатті, працював одним з редакторів газети “Нова свобода”, носив військову форму офіцера “Січі” та був довіреною особою Волошина» (ГДА СБУ-14, арк. 232).

Окремі агентурні повідомлення стосувалися групи осіб. Наприклад, «Ігоря» від 3 серпня 1945 р. (Аржевітін, 2020b, с. 417) і 23 вересня 1945 р. (ГДА СБУ-18, арк. 132–133). Агент «Петров» доповідав 8 жовтня 1945 р. начальникові Тячівського окружного відділу держбезпеки капітанові Гончарову (ім'я не встановлено) про учасників «волошинської влади»: Федора Ковалика, Михайла Борща, Юрія Ороса, Івана Ригана і Костянтина Медведя (ГДА СБУ-17, арк. 458).

Певні агентурні донесення стосувалися представників західних розвідок, які працювали в Карпатській Україні. 20 травня 1946 р. агент «Бистрий» повідомляв: «Лесюк – українець, націоналіст, директор “Дніпрофільму” в Нью-Йорку. У 1938–1939 рр. перебував на території Західної України. Практично усю діяльність здійснював у вигляді пропагування націоналістичних ідей через кінофільми, так, наприклад: показував бої чехів і січовиків, які відбувалися у Хусті. У 1939 р. був в Братиславі, звідти виїхав до Америки, забравши з собою інженера Клименка. Підтримував зв'язок на Закарпатській Україні з урядом Волошина, а також між ним і українськими націоналістами – емігрантами в Америці» (ГДА СБУ-20, арк. 13–14). У донесенні від 21 лютого 1947 р. «Бистрий» зазначав, що інженер Клименко був організатором «Січі» у Свалявській окрузі (Аржевітін, 2020b, с. 311).

Щодо окремих осіб агентурні донесення мають чіткі оціночні думки. Агент «Ігор» доповідав 23 вересня 1945 р. щодо вчителя Смерчинського: «Належить до того типу людей, які намагаються пристосуватися до будь-яких обставин і політичних змін. Як людина – розумний, енергійний, працьовитий, але позбавлений чітких ідеологічних переконань. Упродовж 1938–1939 рр., в період Волошинщини, він підтримував націоналістів. Переїхавши до Чехії, став чехофілом, а зараз вже є симпатиком радянської влади, хоче повернутися до Галичини або Закарпаття» (ГДА СБУ-18, арк. 132).

Траплялися й доволі несподівані оцінки радянськими агентами діяльності певних діячів Карпатської України. Щодо А. Волошина «Гущак» зазначав: «Він був гарячим патріотом, який увесь свій час, усі свої сили, увесь свій прибуток віддавав на народне просвітництво. У 1916 р. коли усе українське заборонили, Волошин продовжував працювати, знаходячи можливості вийти з будь-якої неприємності, “щоб лише не загинув український дух під Карпатами”. До такої заслуженої людини звертало-

ся українство, щоб бути під його захистом, керуватися його розумом і авторитетом. Адже Волошин був захисником української мови» (ГДА СБУ-25, арк. 47–48). Щодо Юліана Ревая стверджено: «Він посилено захищав інтереси вчителів і народної мови. До нього можна було звернутися за кожною проблемою і завжди отримати допомогу або цінну пораду. Це, з однієї сторони, притягувало до нього вчителів проукраїнських поглядів, а з іншої – викликало злість та ненависть інших напрямків ... Завдяки своєму розуму, енергії і реалістичному світогляду, Ревай виріс до впливової людини на Закарпатській Україні. Саме ці якості зробили його, вчителя, міністром Закарпатської України, відомим “літаючим міністром”, який здійснював свою роботу навіть у літаку між Хутом і Прагою» (ГДА СБУ-25, арк. 58–59).

Частина агентурних повідомлень стосується участі певних осіб у виборах до сейму Карпатської України. 15 серпня 1945 р. «Синусів» інформував щодо жителя с. Нове Давидково Мукачівської округи Василя Скиби: «За часів Волошинської влади був заступником голови партії УНО. Головою партії УНО в Новому Давидкові був вчитель Дубницький, який перед приходом мадяр на Закарпатську Україну емігрував до Німеччини. Скиба Василь був заступником Дубницького. В 1939 р., коли проходили вибори до сейму Карпатської України, Скиба вів активну пропаганду в партії УНО і в деяких випадках навіть примушував голосувати за Волошинську партію» (ГДА СБУ-13, арк. 300). Щодо Йосипа Охримовича з Мукачєвого агент «Тиса» 27 вересня 1949 р. доповідав: «Під час виборів він надіслав в села Корецькі і Березник уповноваженого, який повинен був усю документацію забрати у Сваляву. Прізвище його невідоме. Під час виборів в с. Березник цей уповноважений тероризував виборців. Вимагав, щоб вони віддали свої голоси за Волошина. Протокол голосування складав сам уповноважений, цифри результатів голосування проставляв незалежно від результатів виборів і кількості голосів, відданих за Волошина. Він привіз з собою із Сваляви кілька тисяч бюлетенів, які виборці залишали собі, а до конвертів клали пусті папірці. Таким чином результат виборів на користь Волошина міг складати 99 %» (Аржевітін, 2020b, с. 445–446).

Об'єктами зацікавлень радянської агентури були також родичі «січовиків». У справі-формулярі № 168 на учасника агентурної справи «Ворожі стежки» Івана Климпуша від березня 1947 р. зазначено: «В 1938–1939 рр., коли його брат Дмитро був головним комендантом націоналістичної організації “Січ” при Волошинському “уряді”, Климпуш Іван організував і очолив збройні загони “січовиків” в с. Ясіня Рахівської округи, які складалися з українських націоналістів для боротьби проти Радянського союзу за створення “Самостійної України” під протекторатом Німеччини» (ГДА СБУ-12, арк. 52).

Агент «Чорний» 4 серпня 1945 р. доповідав про відвідування ним в Ужгороді помешкання сім'ї Куцинових на вул. Різницька, 70: «У сусідній кімнаті жила дружина Федора Ревая, колишнього посла часів Волошина. Ревай правдоподібно помер в руках росіян ... Його видали люди з Хуста за те, що він їм так багато добра зробив. За те, що терпів і боровся за свій народ» (ГДА СБУ-30, арк. 297).

Агент «Тишко» доповідав 5 жовтня 1945 р., що відвідував разом з Андрієм Петричиком сестру Августина Волошина, яка проживала з монахинями у Празі. Вона скаржилася, що не знає про долю брата. Зазначала, що він й інші члени уряду не чекали арештів, оскільки не обіймали за німців жодних посад і навіть переслідувались владою протекторату. Августин Волошин останній час займався науковою діяльністю

і, враховуючи вік, політикою не цікавився. «Тишко» переглянув усі останні рукописи А. Волошина, однак нічого підозрілого в них не знайшов (Аржевітін, 2020b, с. 418).

Меншу частину агентурних повідомлень можна віднести до повноцінних аналітичних праць. Зокрема, «Записки про Тячівську округу (1936–1948 рр.)» авторства «Самаріна» (ГДА СБУ-28, арк. 125–127), «Українські націоналісти в Закарпатській Україні (колишня Підкарпатській Русі)» – «Остапа» від 23 травня 1952 р. (ГДА СБУ-21, арк. 167–169) або повідомлення «Чумаченка» від 22 березня 1951 р. (ГДА СБУ-10, арк. 195–203; Аржевітін, 2020a, с. 437–441). Оскільки їхній обсяг значно перевищує формат наукових статей, зупинюся на основних моментах, які розкривають досліджуваний період. Переважно вони дають негативні характеристики керівникам Карпатської Січі та «січовикам». Їхній хронологічний зріз виглядає так. Щодо створення органів влади зазначено: «У 1938 р. почала розширюватися існуюча до того часу як спортивна організація “Карпатська Січ”. На неї із всією енергією зразу ж накинута ОУН, підтримана увесь час німцями. Утворився тоді нездоровий психоз – усі провідні українці Закарпаття повірили ОУН, що почався процес створення “Незалежної Соборної України”. Цьому впливу піддався також й уряд Волошина, за виключенням лише двох членів – Клотурака і Перевузника – і, звичайно, цілком повірила цьому міфу “Карпатська Січ”, вплив у якій як провідники зайняли члени ОУН. Головними особами “К. С” були: Іван Роман, Іван Рогач, Степан Росоха, Дмитро Климпуш, Олег Кандиба, Роман Шухевич (псевдонім “Щука”), Гузар – останні троє, як інспіратори, не займали ключових посад» (ГДА СБУ-21, арк. 167).

Виразно негативними були агентурні повідомлення про «погроми» на Закарпатті: «“Карп. Січ” вирізнялася своєю нетерпимістю щодо усіх груп населення неукраїнського походження, а до течії великоруського спрямування (колишніх членів “Товариства Духновича”) була нещадно ворожа: заарештовувала, вчиняла побиття, засилала в концтабір і т. д., при цьому уряд Волошина “не помічав” цієї “діяльності” “Карп. Січі”» (ГДА СБУ-21, арк. 168). В іншому повідомленні зазначено: «Почалися єврейські погроми. Були розгромлені єврейські прилавки в селах Кричево і Буштин. Скрізь на місцях з’явилися свої “фюрери”. Вулицями ходили демонстранти з січовиків і кричали: “Геть москалів!”, “Хай живе вуйко Гітлер!”. Розпочалися дикі розправи і грабунки. Так закінчився 1938 р. На початку 1939 р. терор ще більше посилювався. Йшла чистка адміністративних кадрів, а у першу чергу взялися за вчителів. Вчительські організації не українського спрямування були ліквідовані. Вчителям пропонувалося вступити до українського “Вчительського товариства” або погрожували концтабором» (ГДА СБУ-28, арк. 127). В іншому донесенні вказано: «Значна група січовиків базувалася в Тячеві і почала розправу з мадярськими активістами. Поштоухом для цього був інцидент з “міністром” Волошинського уряду Федором Реваєм. Він приїхав до Тячева легковим авто, де був “жовто-блакитний” прапор. Хлопці з Тячівських лазів, які стояли натовпом на площі, побачивши цю “націоналістичну емблему”, закидали авто “міністра” камінням і, якби не чеські жандарми, які прибули на порятунк, Ревай не встиг би втекти. Присутній на площі натовп з цікавістю спостерігав цю картину і насміхався з недолугості “міністра”, жодним чином не перешкоджаючи хлопцям здійснювати зазначену розправу. Після цього з присутніх на площі жандарми заарештували до 50 чоловік» (ГДА СБУ-28, арк. 126).

Окремо варто виділити агентурні повідомлення про проведення виборів до сейму Карпатської України. Агент «Чумаченко» повідомляв: «... уряд Волошина назна-

чив день виборів в автономний сейм – 12 лютого 1939 р. Комісаром проведення виборів назначили Тячівського окружного начальника – Петра Калинюка. Постановили виставити на вибори лише один бюлетень партії – “УНО”. Крім кандидатів-українців, у ньому були представники інших національностей. Розпочалися переговори з представниками національних меншин щодо осіб, які вони планують включити до списку кандидатів у депутати сейму. Однак представники угорської меншини Гоккі, Шименфалві і Гайка на першій же нараді оголосили, що не визнають автономію Карпатської України, а вважають її територію частиною Угорщини. Чеська меншина запропонувала включити до списку кандидатів Хустського адвоката Дрбал Мілоша. Німецькі представники запропонували ввести до списку кандидатів Олдофреді Генріка з Хуста, а румунські – священника з Білої Церкви – Мойша Івана» (Аржевітін, 2020а, с. 441).

Особливо агентів цікавили випадки фальсифікацій результатів голосування: «На початку 1939 р. Волошинський уряд почав готувати скликання сейму. Були призначені вибори, які виявилися суцільною комедією і фальсифікацією. Місцеві ділки так перестаралися, що в окремих селах “проголосувало” 105, 110 або й більше відсотків виборців. Трапилося, наприклад, що в селі Чумалево до виборчих списків внесли усіх жителів, які перебували на заробітках у Бельгії, Франції або в інших країнах. Як згодом виявилось, в день виборів вони усі віддали свої голоси за Волошинський список. Таким чином виборчі комісії “доповнювали” голоси відсутніх виборців» (ГДА СБУ-28, арк. 127).

Не менш цікава сторінка – спротив «січовиків» вторгненню угорських військ: «Коли мадярські гонведи у березні 1939 р. перейшли кордон і почали окупацію, то в середовищі волошинців розпочалася паніка. Спочатку вони намагалися організувати супротив. В Тячівській окрузі оголосили мобілізацію. Хустське радіо повідомило, що Німеччина негайно надасть допомогу. Міністр Ревай кинувся до Братислави і звідти повідомив, що німецькі частини уже в дорозі і потрібно протриматися кілька днів – становище буде відновлено. Йому вдалося обдурити навіть братиславських німців, які упродовж двох днів виходили з прапорами і квітами зустрічати німецькі війська. Однак цього не трапилося, і мадяри окупували Закарпаття. У ці дні сильна паніка охопила Тячівську округу. Січовики групами втікали до Польщі, Румунії і Словаччини, територію залишали чеські військові та чиновники. Між втікаючими виникали сутички. Так, артилерійський батальйон, який ешеленом направлявся з Тячева в Буштино, був обстріляний і відповів артилерійським вогнем. При цьому було розбито синагогу в Буштино, звідки січовики вели кулеметний вогонь. Під час втечі загони січовиків грабували чехів, які евакуюювалися, а також місцеве населення. Серйозного супротиву мадярським гонведам на території Тячівської округи не було» (ГДА СБУ-28, арк. 127). Агент «Марко» повідомляв про роботу диверсантів: «Угорських і польських терористів переховували священники, російські емігранти і вихованці Мукачівської учительської семінарії. Волошинська влада почала направляти жандармерію, а пізніше направлялися січовики на чолі з Климпушем, Рогачем Іваном, Гренджою-Донським і Россохою. Це були штабні працівники січовиків, які підпорядковувалися чеському генералу Олегу Сватку, міністру внутрішніх справ і оборони на Закарпатті (розстріляний у 1943 р.). У штаб січовиків пробрались польські диверсанти і шпигуни за підробленими документами, як офіцери галицьких стрільців. Їх підривна робота довела січовиків до перестрілки з чеською жандармерією» (Аржевітін, 2020b, с. 448).

Агент «Чумаченко» щодо цих подій інформував: «Закарпатський автономний сейм проголосив Карпатську Україну самостійною республікою. Щойно вибраний президент Волошин, спільно з німецьким консулом Гофманом, по телефону звернувся до Гітлера з проханням прийняти протекторат над Самостійною Карпатською Україною. Однак Гітлер відмовився від протекторату і заявив Волошину, що доля Карпатської України вирішена інакше. Вечором того ж дня Волошин разом з Штефаном Августиним, автомобілем втік через Великий Бичків до Румунії, де через Югославію потрапив до Праги. Самостійна Карпатська Україна проіснувала всього 3–4 дні, оскільки зранку 15 березня 1939 р. угорська армія окупувала Хуст, а через два дні – усю Карпатську Україну» (Аржевітін, 2020а, с. 441).

Окремим епізодом агентурних повідомлень були репресії угорської влади щодо «січовиків». В одному з них стверджено: «15 березня 1939 р. округа була уже повністю окупована. Разом з гонведами з'явилася мадярська жандармерія. Мадяри, які втекли від січовиків, повернулися до Тячево. Повернувся нотар Гойдич, Дем'янович та інші. У селах розпочалися розправи. Тюрми були заповнені Волошинськими активістами. Під шумок зводились й особисті порахунки. Однак активності мадяр щодо викорінення українських націоналістів скоро поклали кінець. Німці “пояснили” мадярам, що українські націоналісти їм ще потрібні, і все заспокоїлося. Їх випустили з в'язниць, а багатьох навіть відновили на попередніх посадах» (ГДА СБУ-28, арк. 127).

Агент «Остап» доповідав: «... ця “К.С” виступила проти мадярської армії, без зброї і підготовки, була в основній своїй масі розстріляна мадярськими військами і добита унаслідок шаленіючого довгий час терору. У цей останній період “відзначались”, крім вищеназваних: Сергій Єфремов, Філонович, Яків Голота. Перший з них – Єфремов – петлюрівський сотник, жив на той час в Ужгороді, за якісь мальверзації грошового характеру і бухгалтерії міста, де працював, був засуджений. Отримав в останні дні існування Карпатської України призначення Головнокомандуючого і на другий день одразу втік до Братислави, кинувши свої “війська”. Здається, й досі живе в Чехословаччині, на території Словаччини. Філонович – петлюрівський полковник, два дні займав місце “Головкома”. Живе на Заході. Яків Голота з молоддю бився біля Хуста з мадярами, при цьому майже усі юнаки загинули, а сам він – старезний чоловік, живе спокійно у місті Брий в Чехословаччині» (ГДА СБУ-21, арк. 169).

Отже, зважаючи на наявні джерела, можна ствердити, що написання донесень обмежене часом – із 26 жовтня 1944 р. по 23 травня 1952 р. Із них понад половину написано впродовж 1945 р. Натомість не вдалося виявити повідомлення радянських агентів про події в Карпатській Україні, які б датувалися 1938–1941 рр. Імовірно, вони ще чекають відкриття. Щодо радянської агентури, то з'ясовано, що вона походила з місцевих жителів, які були безпосередніми учасниками події 1938–1939 рр. на теренах Карпатської України. При цьому нерідко займали в її установах керівні посади. Вдалося встановити 20 псевдо авторів донесень. Із них трьох – ідентифікувати. За інформаційним наповненням більшість повідомлень – характеристики окремих осіб, не завжди негативні. Водночас частину агентурних повідомлень можна віднести до повноцінних аналітичних праць. Вони у хронологічній послідовності детально розкривають основні періоди та події в Карпатській Україні. Подана інформація вирізняється суб'єктивним, інколи відверто ворожим, ставленням до прибічників українських націоналістичних організацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Аржевітін, С. (2020a). *Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України, 1. Кам'янець-Подільський*.

Аржевітін, С. (2020b). *Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України, 2. Кам'янець-Подільський*.

ГДА СБУ-1: Агентурне донесення джерела «Бистрого» від 20 травня 1946 р. *Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)*, ф. 11, оп. 1, спр. 1433, т. 2, арк. 13–15.

ГДА СБУ-2: Агентурне донесення джерела «Герасимова» від 27 грудня 1945 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 291, арк. 233–235.

ГДА СБУ-3: Агентурне донесення джерела «Гушака» від 20 вересня 1946 р. *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1433, т. 2, арк. 80.

ГДА СБУ-4: Агентурне донесення джерела «Дорошенка» від 14 лютого 1955 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 2558, арк. 232–233.

ГДА СБУ-5: Агентурне донесення джерела «Людвіга» від 21 грудня 1945 р. *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1433, т. 1, арк. 248–249.

ГДА СБУ-6: Агентурне донесення джерела «Остапа» від 23 травня 1952 р. *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1434, т. 2, арк. 167–169.

ГДА СБУ-7: Агентурне донесення джерела «Петрова» від 8 жовтня 1945 р. *ГДА СБУ*, ф. 65, оп. 1, спр. С-10489, арк. 458.

ГДА СБУ-8: Агентурне донесення джерела «Синусова» від 15 серпня 1945 р. *ГДА СБУ*, ф. 65, оп. 1, спр. С-10489, арк. 300.

ГДА СБУ-9: Агентурне донесення джерела «Тиса» від 27 вересня 1949 р. *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1434, т. 2, арк. 132–135.

ГДА СБУ-10: Агентурне донесення джерела «Чумаченка» від 22 березня 1951 р. *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1434, т. 2, арк. 191–203.

ГДА СБУ-11: Агентурне донесення джерела «Янека» від 26 грудня 1945 р. *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1433, т. 1, арк. 251.

ГДА СБУ-12: Довідка за справою-формуляром № 168 учасника агентурної справи «Вражье тропы». *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1067, т. 3, арк. 52–54.

ГДА СБУ-13: Довідка на агента «Крук» від 15 вересня 1953 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 2558, арк. 33–34.

ГДА СБУ-14: Довідка на агента «Куртий» від 15 вересня 1953 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 2558, арк. 14–15.

ГДА СБУ-15: Довідка на агента «Марко» від 15 вересня 1953 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 2558, арк. 16–17.

ГДА СБУ-16: Довідка на агента «Родака» від 15 вересня 1953 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 2558, арк. 40–41.

ГДА СБУ-17: Довідка на агента «Станіслав» від 15 вересня 1953 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 2558, арк. 28–30.

ГДА СБУ-18: Довідка на агента УМВС Закарпатської обл. «Борканюк» від 15 вересня 1953 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 2558, арк. 37–39.

ГДА СБУ-19: Довідка на агента «Тису» від 7 травня 1958 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 2869, арк. 278–281.

ГДА СБУ-20: Довідка про стан оперативно-чекістської роботи УМДБ Закарпатської обл. по роботі з викриття ПУНівського підпілля від 10 березня 1953 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 2220, арк. 144–178.

ГДА СБУ-21: Довідка-характеристика на агента «Фролова» від 15 вересня 1953 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 2558, арк. 22–24.

ГДА СБУ-22: Довідка щодо агентів, які використовуються для протидії підривної діяльності українських буржуазних націоналістів Виноградівським райапаратом УКДБ від 1 березня 1962 р. *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1163, т. 2, арк. 105–107.

ГДА СБУ-23: Довідка щодо агентів, які використовуються для протидії підривної діяльності українських (угорських) буржуазних націоналістів Мукачівським райапаратом УКДБ від 1 березня 1962 р. *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1163, т. 2, арк. 126–131.

ГДА СБУ-24: Довідка щодо агентів, які використовуються для протидії підривної діяльності українських (угорських) буржуазних націоналістів Свалявським райапаратом УКДБ від 1 березня 1962 р. *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1163, т. 2, арк. 100–103.

ГДА СБУ-25: Донесення агента «Гущака» про політичну ситуацію в Закарпатській Україні від 26 жовтня 1944 р. *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1433, т. 1, арк. 34–81.

ГДА СБУ-26: Донесення джерела «Бразильського» від 12 червня 1945 р. *ГДА СБУ*, ф. 65, оп. 1, спр. С-10489, арк. 265–266.

ГДА СБУ-27: Контрреволюційна діяльність українських буржуазних націоналістів в Закарпатській Україні (Коротка довідка) від 1949 р. *ГДА СБУ*, ф. 13, оп. 1, спр. 377, арк. 1–127.

ГДА СБУ-28: Нотатки про Тячівську округу (1936–1948 рр.). *ГДА СБУ*, ф. 11, оп. 1, спр. 1434, т. 2, арк. 118–127.

ГДА СБУ-29: Опис особових справ агентурно-інформативної мережі 1-го відділення відділу боротьби з бандитизмом УМВС, передані в УМДБ Закарпатської обл. від лютого 1947 р. *ГДА СБУ*, ф. 2, оп. 1, спр. 685, арк. 52–70.

ГДА СБУ-30: Протокол про Куцинових джерела «Чорного» від 4 серпня 1945 р. *ГДА СБУ*, ф. 65, оп. 1, спр. С-10489, арк. 297–298.

REFERENCES

Arzhevitin, S. (2020a). *Zakarpatska Ukraina: vykorinennia Karpatskoi Ukrainy, 1*. Kamianets-Podilskyi (in Ukrainain).

Arzhevitin, S. (2020b). *Zakarpatska Ukraina: vykorinennia Karpatskoi Ukrainy, 2*. Kamianets-Podilskyi (in Ukrainain).

Ahenturne donesennia dzherela «Bystroho» vid 20 travnia 1946 r. *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU)*, f. 11, op. 1, spr. 1433, t. 2, ark. 13–15 (in Russian).

Ahenturne donesennia dzherela «Herasymova» vid 27 hrudnia 1945 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 291, ark. 233–235 (in Russian).

Ahenturne donesennia dzherela «Hushchaka» vid 20 veresnia 1946 r. *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1433, t. 2, ark. 80 (in Russian).

Ahenturne donesennia dzherela «Doroshenka» vid 14 liutoho 1955 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 2558, ark. 232–233 (in Russian).

Ahenturne donesennia dzherela «Liudviha» vid 21 hrudnia 1945 r. *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1433, t. 1, ark. 248–249 (in Russian).

Ahenturne donesennia dzherela «Ostapa» vid 23 travnia 1952 r. *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1434, t. 2, ark. 167–169 (in Russian).

Ahenturne donesennia dzherela «Petrova» vid 8 zhovtnia 1945 r. *HDA SBU*, f. 65, op. 1, spr. S-10489, ark. 458 (in Russian).

Ahenturne donesennia dzherela «Synusova» vid 15 serpnia 1945 r. *HDA SBU*, f. 65, op. 1, spr. S-10489, ark. 300 (in Russian).

Ahenturne donesennia dzherela «Tysa» vid 27 veresnia 1949 r. *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1434, t. 2, ark. 132–135 (in Russian).

Ahenturne donesennia dzherela «Chumachenka» vid 22 bereznia 1951 r. *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1434, t. 2, ark. 191–203 (in Russian).

Ahenturne donesennia dzherela «Ilaneka» vid 26 hrudnia 1945 r. *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1433, t. 1, ark. 251 (in Russian).

Dovidka za spravoiu-formuliarom № 168 uchasnyka ahenturnoi spravy «Vrazhe tropi». *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1067, t. 3, ark. 52–54 (in Russian).

Dovidka na ahenta «Kruk» vid 15 veresnia 1953 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 2558, ark. 33–34 (in Russian).

Dovidka na ahenta «Kurtyi» vid 15 veresnia 1953 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 2558, ark. 14–15 (in Russian).

Dovidka na ahenta «Marko» vid 15 veresnia 1953 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 2558, ark. 16–17 (in Russian).

Dovidka na ahenta «Rodaka» vid 15 veresnia 1953 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 2558, ark. 40–41 (in Russian).

Dovidka na ahenta «Stanislav» vid 15 veresnia 1953 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 2558, ark. 28–30 (in Russian).

Dovidka na ahenta UMVS Zakarpatskoi obl. «Borkaniuk» vid 15 veresnia 1953 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 2558, ark. 37–39 (in Russian).

Dovidka na ahenta «Tysu» vid 7 travnia 1958 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 2869, ark. 278–281 (in Russian).

Dovidka pro stan operativno-chekistskoi roboty UMDB Zakarpatskoi obl. po roboti z vykryttia PUNivskoho pidpillia vid 10 bereznia 1953 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 2220, ark. 144–178 (in Russian).

Dovidka-kharakterystyka na ahenta «Frolova» vid 15 veresnia 1953 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 2558, ark. 22–24 (in Russian).

Dovidka shchodo ahentiv, yaki vykorystovuiutsia dlia protydii pidryvnoi diialnosti ukrainskykh burzhuaznykh natsionalistiv Vynohradivskym raiaparatom UKDB vid 1 bereznia 1962 r. *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1163, t. 2, ark. 105–107 (in Russian).

Dovidka shchodo ahentiv, yaki vykorystovuiutsia dlia protydii pidryvnoi diialnosti ukrainskykh (uhorskykh) burzhuaznykh natsionalistiv Mukachivskym raiaparatom UKDB vid 1 bereznia 1962 r. *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1163, t. 2, ark. 126–131 (in Russian).

Dovidka shchodo ahentiv, yaki vykorystovuiutsia dlia protydii pidryvnoi diialnosti ukrainskykh (uhorskykh) burzhuaznykh natsionalistiv Svaliavskym raiaparatom UKDB vid 1 bereznia 1962 r. *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1163, t. 2, ark. 100–103 (in Russian).

Donesennia ahenta «Hushchaka» pro politychnu sytuatsiiu v Zakarpatskii Ukraini vid 26 zhovtnia 1944 r. *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1433, t. 1, ark. 34–81 (in Russian).

Donesennia dzherela «Brazylskoho» vid 12 chervnia 1945 r. *HDA SBU*, f. 65, op. 1, spr. S-10489, ark. 265–266 (in Russian).

Kontrevoliutsiina diialnist ukrainskykh burzhuaznykh natsionalistiv v Zakarpatskii Ukraini (Korotka dovidka) vid 1949 r. *HDA SBU*, f. 13, op. 1, spr. 377, ark. 1–127 (in Russian).

Notatky pro Tiachivsku okruhu (1936–1948 rr.). *HDA SBU*, f. 11, op. 1, spr. 1434, t. 2, ark. 118–127 (in Russian).

Opys osobovykh sprav ahenturno-informatyvnoi merezhi 1-ho viddilennia viddilu borotby z bandytyzmmom UMVS, peredani v UMDB Zakarpatskoi obl. vid liutoho 1947 r. *HDA SBU*, f. 2, op. 1, spr. 685, ark. 52–70 (in Russian).

Protokol pro Kutsynovykh dzherela «Chornoho» vid 4 serpnia 1945 r. *HDA SBU*, f. 65, op. 1, spr. S-10489, ark. 297–298 (in Russian).

Yaroslav ANTONIUK

Doctor of Historical Sciences

Research Fellow

of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

e-mail: history.volyn@gmail.com

CARPATHIAN UKRAINE IN THE REPORTS OF SOVIET AGENTS

The purpose of the article is to analyse reports by Soviet agents about the events of 1938–1939 in Carpathian Ukraine. It was found that the vast majority of them cover a much wider chronological period. At the same time, only a certain part of the document concerns the investigation. The article discovered the pseudonyms of twenty authors of intelligence reports. In particular, «Gerasimov», «Gushchak», «Brazilsky», «Black», «Sinus», «Grot», «Ihor», «Ludvig», «Yaneka», «Petrov», «Bystrogo», «Tisu», «Kishfalusha», «Samarin», «Skalova», «Tyshka», «Marka», «Karogo», «Ostapa» and «Chumachenko». Undoubtedly, their number was much larger. Among the mentioned authors of the reports, it was possible to identify three: «Gerasimov» (Ivan Germakina); «Ostapa» (Olexii Velikdusa); «Tysa» (Mykola Bandusiak). In addition, detailed biographical data on «Chumachenko» were established. Based on this information, it was proven that the people mentioned were local residents and took an active part in the social and political life of the region.

It was established that intelligence reports about events in Carpathian Ukraine were written in the period from October 26, 1944 to May 23, 1952. More than half of them in the first post-war year. Thematically, the agency messages mentioned are mostly characteristics of certain individuals or small groups of people and are limited to a specific area. Although extensive agency messages do happen. Their authors not only describe, but also analyse the studied events.

It was found that the key topics of the reports were: the formation of political and state institutions, the influence of the international situation on it, «pogroms» of the pro-Ukrainian population against Jews, Mokvophiles and Magyarophiles, elections to the Diet, the work of Western intelligence agencies in Transcarpathia during this period, the resistance of the «Sichovites» to the invasion of the invaders, the activities of saboteurs, military excesses, repressions by the Hungarian authorities and the ways of salvation chosen by supporters of Carpathian Ukraine.

Key words: Carpathian Ukraine, Czechoslovakia, «Sichovites», UNO, Hungarians, Soviet agents, denunciation, pseudonyms.